

O Discurso dos Xornais Surinameses sobre os Inmigrantes Brasileiros (2007-2010)¹

DA SILVA OLIVEIRA, *Rafael* [rafasolufrr@gmail.com]
Universidade Federal de Roraima

[Received May 2012; accepted December 2012]

Resumo

Dende mediados da década de 1980, brasileiros migran para o Surinam coa intención de traballar na minería do ouro a pequena escala. Tal dinámica contribuíu para constitución dunha comunidade brasileira no Surinam, cada vez maior e máis participativa da vida económica dese país. Con todo, os brasileiros sofren diversos estigmas e preconceitos que dificultan a súa integración, sendo os medios de comunicación grandes vectores das imaxes estereotipadas sobre os brasileiros. O artigo ten como obxectivo reflexionar sobre as imaxes estereotipadas dende o discurso dos xornais online surinameses sobre os inmigrantes brasileiros.

Palabras clave: Inmigrantes brasileiros, Surinam, Medios de comunicación, Imaxes estereotipadas

Abstract

Since the mid-1980s, Brazilians are migrating to Suriname with the intention to work in small-scale gold mining. These dynamics contributed to establishment of a Brazilian community in Suriname, growing and more participative of economic life this country. However, the Brazilians are stigmatized, and the media contribute to stereotypical images about Brazilians. This research aims to reflect on the stereotypical images from the discourse of Suriname's online newspapers about Brazilian immigrants.

Keywords: Brazilian immigrants; Suriname; Media; Stereotypical.

¹ O presente artigo é unha adaptación dun fragmento da Tese de Máster en "Planificación e Estratexias Territoriais na Sociedade da Información", defendida na Universidade de Santiago de Compostela, en marzo de 2012, titulada "Da construción de imaxes estereotipadas as prácticas excluíntes: o discurso dos xornais online surinameses sobre os inmigrantes brasileiros". Aproveito para rexistrar os meus agradecementos a Profa. Dra. Rosa María Verdugo Matés, pola dirección e apuntamentos ao longo da investigación, e aos profesores Dr. Xosé Carlos Macía Arce e Dr. Francisco Xosé Armás Quintá, polas valiosas suxestións e críticas.

1. Introducción

Os medios de comunicación posúen papel preponderante na (re)construción e no fortalecemento de imaxinarios racistas (Wieviorka, 2007), sobre todo debido ao dinamismo dos fluxos de información sen precedentes vivenciado pola chamada Sociedade da Información. Fernandes (2010: 01), ao escribir sobre o tema, subliña que “a prensa e os demais medios de comunicación colaboran para un comportamento segregacionista”, podendo así ocasionar en diversos problemas e obstáculos nas relacións sociais cotiás. Polo tanto, cómpre resaltar que os medios de comunicación contribúen sobre maneira na construción da psicofera², ademais de ocuparen “lugar central nas disputas pola hexemonía e pola fixación dos significados sociais” (Mendonça, 2008: 143).

Tal contextura tórnase aínda máis complexa cando agrégase, nesa trama entre medios de comunicación e racismo, a figura do inmigrante. Matés (2008) nos chama atención de que a creación e a difusión de preconceitos contra os inmigrantes, por parte dos medios de comunicación, “*som grandes obstáculos para levar a cabo a integración dos imigrantes*” (Matés, 2008: 03).

Fronte ao exposto, é fóra de dúbida que a imaxe estereotipada do inmigrante como problema está presente en distintos puntos da superficie terrestre, asumindo contornos, dinámicas e involucrando actores a partir das máis variadas particularidades. De entre os numerosos casos de prácticas violentas, veiculadas polos medios de comunicación en detrimento de grupos minoritarios, convén destacar aqueles involucrando inmigrantes brasileiros que traballan nos garimpos³ de pan-Amazonia, especialmente no Surinam.

Dende o principio dos anos 1980, garimpeiros⁴ realizan arriscadas travesías visando cruzar a fronteira cara ao Surinam para traballar na minería de pequena escala, ocorrida maioritariamente dentro dos territorios quilombolas (Hoogbergen; Kruijt, 2004; Oliveira, 2011a). Tal fluxo migratorio Brasil→Surinam tornouse aínda máis intenso a comezos da década de 1990, no transcurso dos cambios ocorridos na lexislación

² Milton Santos (1998) ao estruturar discusión teórica para comprender o espazo, propón análise da realidade dende o par dialéctico psicofera e tecnofera, no cal ambos constitúen o medio técnico-científico informacional. Nas palabras do autor, a tecnofera “é o resultado da crecente artificialización do medio ambiente” (Santos, 1998: 32), a través da súa racionalización e tecnificación. Xa a psicofera é entendida como “o resultado das crenzas, desexos, vontades e hábitos que inspiran comportamentos filosóficos e prácticos” (Santos, 1998: 32), sendo, tamén, a construción das subxectividades e normas de convivencia establecidas no medio das relacións interpersoais.

³ Utilizaremos o termo “garimpo” como sinónimo de minería en pequena escala.

⁴ Cómpre salientar que o nome dos traballadores implicados directamente na minería de pequena escala varía segundo a nacionalidade, por exemplo: *barequeros* (Colombia); *porknockers* (Surinam e Güiana); *chichiqueros* (Perú); *garimpeiros* (Brasil). Polo tanto, empregaremos o termo “garimpeiro” exclusivamente en referencia aos brasileiros que traballan na minería do ouro en pequena escala, independentemente do país onde exercen tales actividades.

brasileira que alteraron considerablemente a práctica e a fiscalización da garimpagem (Silva; Oliveira, 2008). A partir das presións establecidas polo Estado brasileiro, miles de garimpeiros comezaron a emigrar, a partir de longas xornadas de travesía no medio da selva amazónica, para os países limítrofes que integran a pan-Amazonia, especialmente aqueles situados no extremo norte do país – sendo o Surinam un dos principais destinos.

Dende ese marco migratorio até a actualidade, o referido eixe migratorio Brasil–Surinam ten se consolidado progresivamente. Tal afirmación pode ser referendada coa observación dos datos publicados polo *Algemeen Bureau voor de Statistiek*⁵ (ABS, 2009). En 2004 rexistrouse a entrada de 4.260 brasileiros, mentres que nos anos seguintes foron 5.818 (2005), 7.013 (2006) e 7.474 (2007). Ademais, os brasileiros representan actualmente o cuarto grupo que máis migra a este país, despois só de Holanda, Güiana e Francia (a través da Güiana Francesa).

Tal fluxo tan significativo débese pola busca por mellores condicións de vida nas áreas de garimpo (e nos servizos indirectamente atrelados a esta actividade), atraendo así miles de brasileiros que buscan mellores oportunidades de vida no Surinam. Diante dos incontables fluxos irregulares e de traballadores inmigrantes que entran como turistas e permanecen a vivir e traballar no medio da selva, é imposible precisar o continxente de brasileiros no Surinam. Con todo, algunhas estimacións contribúen para ter unha idea da dimensión da presenza brasileira no Surinam. O Ministério das Relações Exteriores do Brasil calcula a existencia de, aproximadamente, 20 mil brasileiros (entre regulares e irregulares), representando así case 5% da poboación dese país (MRE, 2011)⁶.

Con base nesa exposición sumaria, cómpre rexistrar que o presente artigo ten como obxectivo reflexionar sobre o papel dos medios de comunicación, particularmente dos xornais *online* surinameses, na construción de imaxes, en súa maioría estereotipadas, dos traballadores inmigrantes de orixe brasileira. Polo tanto, recórrase á análise das reportaxes publicadas nos dous principais xornais *online* dese país (o *De Ware Tijd* e o *Times of Surinam*) coa intención de entender a cobertura dese medio de comunicación, entre os anos de 2007 e 2010, dos principais acontecementos que inclúen traballadores inmigrantes brasileiros.

Xa a investigación e a recollida de datos ocorreron a través dos sitios dos dous xornais supramencionados, pois ambos divulgan dixitalmente as mesmas reportaxes que son publicadas na súa versión impresa. Logo, se pode analizar as noticias que chegan aos lectores surinameses en soporte tradicional (xornal impreso). Ademais, tamén foron realizadas investigacións de campo, entre 2009 e 2011, co principal obxectivo de

⁵ Servizo Xeral de Estatística.

⁶ Segundo o último censo realizado no Surinam en 2004, o país posúe 492.829 habitantes (ABS, 2005).

entrevistar brasileiros e surinameses (a partir de conversacións informais e entrevistas abertas).

Fronte ao exposto, faise necesario explicitar a estrutura do artigo, que está subdividido en tres seccións. Na primeira, discútese brevemente sobre a presenza brasileira no Surinam (na súa maioría irregular e fluída), a importancia do garimpo para a economía do país e os principais sectores da economía onde os inmigrantes brasileiros traballan. A continuación, analízanse os discursos sobre os traballadores inmigrantes brasileiros a partir dos dous principais xornais do Surinam (*De Ware Tijd* e *Times of Suriname*), entre 2007-2010. Aínda, trata o alcance e as consecuencias dos estereotipos creados, reflexionando sobre como tales estigmas reforzan o preconceito da sociedade do Surinam en relación á crecente presenza demográfica e importancia económica dos brasileiros como un grupo etnicamente diferente de emigrantes. Por fin, son abordadas algúns exemplos de consecuencias atreladas (in)directamente a tales imaxes estereotipadas – tanto aquelas que dificultan a integración da comunidade brasileira no Surinam canto iniciativas dos propios inmigrantes visando a superación de tales barreiras (i)materiais.

2. Brasileiros no Surinam

Conforme xa rexistrado, dende a década de 1980 o Surinam ten sido o destino de brasileiros, que migran para ese país, atraídos polo ouro. Con intensa mobilidade entre as fronteiras, desconsiderando os límites dos Estados da pan-Amazonia, os garimpeiros realizan travesías cotiás, por moitas veces arriscadas, para traballaren en áreas de garimpo (Theije; Heemskerk, 2009).

Os territorios do garimpo no Surinam están situados, especialmente, no sueste do país, na fronteira coa Güiana Francesa. A presenza predominante de traballadores nas áreas de garimpagem é de orixe brasileira, sobre todo, dos estados do Maranhão e Pará (Höfs, 2006; Oliveira, 2011b). A maioría dos garimpos está situada dentro dos territorios quilombolas. A pesar de estar en situación irregular para o Estado surinamés, os territorios da garimpagem son controlados polos quilombolas a partir do establecemento de taxas, regras e normativas para o funcionamento desta actividade. Os quilombolas, ademais de controlaren e administrarem os garimpos, tamén actúan na venda exclusiva de combustibles e produtos necesarios para o mantemento da minería en pequena escala.

Cómpre mencionar que mesmo actuando de forma irregular, os quilombolas lexitiman a presenza dos garimpeiros, chegando, nalgúns casos, a establecer control do pagamento de taxas mediante a emisión de comprobantes de recebimento. A relación e acordos establecidos entre

brasileiros e quilombolas, así como os recibos de pagamento nada valen para o Estado que, periodicamente, actúa reprimindo a presenza dos garimpeiros.

Mesmo coas leis, códigos e normas establecidas, a territorialidade brasileira está presente a través dos diferentes usos (i)materiais, cuxo idioma, as músicas, as comidas, entre outros, contribúen cara obxectivar eses territorios e reterritorializar un anaco do Brasil no medio da floresta surinamesa. Outro aspecto característico nos territorios da garimpagem, e que demostran os fortes lazos topofílicos co Brasil, é a presenza da bandeira brasileira e a construción de infraestrutura técnica para conectar os programas de televisión brasileiros. É común, ao visitar un acampamento de garimpo, atopar os garimpeiros reunidos para asistiren novelas ou partidas da liga de fútbol do Brasil.

Neste sentido, pódese argumentar que nese tránsito entre a territorialidade brasileira e a quilombola, ambos sofren influencias desa relación, atribuíndo especificidades aos territorios. Nos territorios da garimpagem, quilombolas falan portugués, brasileiros falan o sranantongo e outras linguas, establecen matrimonios, entre outros. Con todo, é unha relación marcada por pacto social fragilizado e baseado nas relacións garimpeiras, no cal se producen conflitos.

A pesar do nome minería en pequena escala, os garimpos actualmente posúen maquinaria como retroescavadeiras (Figura 1) que potencializan a extracción do ouro. Tal introdución técnica nos territorios da garimpagem contribuíu expresivamente dentro da balanza de exportacións do Surinam, superando a produción da minería do ouro en gran escala (Tabla 1).

Entre 2005 e 2009 a exportación do ouro procedente dos garimpos contabilizou 70.153,67 kg, mentres que a gran escala no mesmo período rexistrou 50.698,66 Kg. Polo tanto, dos 120.852,33 Kg da produción oficial de ouro, a minería en pequena escala contribuíu con 58,04%.

Cómpre aclarar que actualmente a IAMGOLD é a única que actúa efectivamente na minería en grande escala no Surinam. A través dun acordo co goberno do Surinam, a IAMGOLD exporta a súa produción, pagando 2,25% de *royalties* para o Surinam. Todo o ouro producido pola IAMGOLD é exportado para o Canadá e almacenado no *Royal Canadian Mint* (Heemskerk, 2010).

Con todo, dentro do circuíto da garimpagem unha significativa parte da produción aurífera non é contabilizada. Ese ouro ten varios destinos: é vendido para compradores e interceptadores clandestinos; é transportado sen licenza polos garimpeiros para a Güiana Francesa, Venezuela, Güiana e Brasil, ou, até mesmo, circula na economía do Surinam.

Figura 1 - Desmorte hidráulico de barranco co auxilio da retroescavadeira. Garimpo do Reinaldo (área de garimpagem "Manlobi"), Distrito de Sipaliwini, Surinam.

Fotografado polo Rafael da Silva Oliveira en xaneiro de 2010.

Tabla 1 – Total de ouro exportado do Surinam, 2005-2009.

Ano	Exportación procedente da minería en pequena escala (garimpos)	Exportación procedente da IAMGOLD	Total de ouro exportado	Participación da produción oficial de ouro da minería en pequena escala (garimpos)
	Kg	Kg	Kg	%
2005	11.655,16	10.917,32	22.572,48	51,6
2006	11.955,67	9.455,45	21.411,12	55,8
2007	13.833,52	7.962,49	21.796,01	63,5
2008	16.222,71	10.264,15	26.486,86	61,2
2009	16.486,61	12.099,25	28.585,86	57,7

Fonte: Heemskerk (2010: 64).

Tal fluxo de capital, contribúe a intensa mobilidade garimpo-cidade-garimpo de garimpeiros e demais brasileiros que traballan como comerciantes, intermediarios, traballadoras sexuais, entre outros, tornando esa trama territorial aínda máis fluída e complexa (Oliveira, 2011b).

Moitos deses traballadores inmigrantes brasileiros, tras pasaren meses nos garimpos (ou anos), se desprazan cara á capital, especialmente, para a área coñecida popularmente como Klein Belém (Belenzinho). Esta área, de predominio brasileiro, é considerada como o principal exemplo territorial urbano da centralidade brasileira no Surinam. Localizada no *Tourtonne* (situado no *Ressort Blauwgrond*, norte de Paramaribo) ten as rúas *Prinsesstraat*, *Anamoestraat* e un fragmento da *Tourtonnelann* como principais referencias da afluencia brasileira na capital. Nesa porción da cidade de Paramaribo concéntranse as principais ofertas de bens e servizos, voltos para os brasileiros e para o garimpo do país.

Belenzinho é un territorio (i)material que expresa e sintetiza a territorialidade brasileira no Surinam. Logo, nesa porción da cidade a brasilidade se traduce na paisaxe, cuxas placas e os letreiros están en portugués e presentan marcas e produtos de orixe brasileira. Camiñar polas principais rúas do *Tourtonne* é como estar nunha cidade con vocación garimpeira na rexión norte do Brasil: os produtos vendidos, a música nos lugares e o idioma practicado nada se parecen con o holandés, idioma estraño para a esmagadora maioría brasileira que migra ao país veciño.

En consecuencia, Belenzinho posúe infraestrutura e *modus vivendi* voltos para acoller os brasileiros recién chegados nas súas redes sociais xa establecidas. Con todo, tales redes e relacións, segundo Höfs (2006) son construídas e marcadas desde catro “clases” definidas no centro da comunidade brasileira no Surinam: os comerciantes (considerados a “elite” da comunidade), os garimpeiros, as *plocs*⁷ e os relixiosos (sobre todo da relixión protestante). Porén, a pesar de existir tales distincións no seo da comunidade brasileira, esas non son herméticas, xa que moitos individuos están presentes en máis dunha categoría, cuxo posicionamento identitario está intimamente atrelado aos intereses e circunstancias impostas.

É ese pedazo do Brasil no Surinam que desempeña a función de centro loxístico e de apoio ao desenvolvemento da actividade garimpeira. Desde ferramentas para garimpo, pasando por restaurantes, compra-venda de ouro, lavanderías, hoteis e *night clubs* cheos de traballadores de orixe brasileira poden ser atopados ao camiñar nas rúas de Belenzinho. Diariamente chegan e parten garimpeiros, *plocs* e comerciantes, movendo a economía co ouro extraído nas áreas de garimpagem. A movimentación de significativa parte do capital que circula dentro de Paramaribo é oriunda das relacións establecidas pola compra e venda de ouro nestes establecementos (licenciados ou non), cuxa significativa parte destes establecementos está situada en Belenzinho.

⁷ Oliveira (2011b: 203) aclara que “ploc” é a expresión utilizada entre os garimpeiros para referirse a unha traballadora sexual (“é ploc”) ou ben a unha actividade sexual comercial (“facer ploc”).

Diante da exposición, é fóra de dúbida que o pulsar da vida no Surinam e funcionamento da engrenaxe económica do país están enganches á presenza brasileira. Con todo, a pesar da participación e importancia desta comunidade no Surinam, estes traballadores inmigrantes sofren estigmas que reflicten no seu cotián, tanto nos garimpos canto na cidade. Estas imaxes estereotipadas son construídas, reforzadas e proxectadas tamén polos medios de comunicación do Surinam, potencializando así as tensións das relacións socioespaciais e dificultando a inserción da comunidade brasileira. Así, a seguinte sección dedícase a presentar unha análise sobre os discursos dos medios de comunicación surinamés, a partir dos xornais dese país.

3. Discursos e imaxes estereotipadas presentes nos xornais surinameses

Como apuntado anteriormente, cara refletirmos sobre os estereotipos reforzados polos medios de comunicación surinameses, comprendendo os principais elementos que compoñen a psicosfera dos surinameses sobre a comunidade brasileira no Surinam, recorreremos á análise das reportaxes publicadas, entre 2007 e 2010, nos dous principais xornais do país: *Times of Suriname* (TS) e *De Ware Tijd* (DWT).

Ao contrario dos xornais brasileiros, que raramente publican noticias do seu veciño, os xornais surinameses divulgan materias atreladas ao Brasil – sobre todo nas seccións de deporte e de economía e política internacional. Polo tanto, como o noso foco central é analizar unicamente o tratamento discursivo sobre a comunidade brasileira no Surinam, consideramos soamente as materias publicadas na sección *Binnenland* (asuntos nacionais) que abordan directa ou indirectamente ese grupo de inmigrantes e, tamén, reportaxes de opinión. Convén rexistrar que na páxina web do DWT (<http://www.dwtonline.com>) o acceso ao contúdo completo ocorre de balde, mentres que no TS (<http://www.surinametimes.com>) foi necesario pagar sinatura de US\$9.00 mensuais.

Durante a selección das reportaxes, dentro dos criterios supramencionados, se recolleron 944 materias, sendo 531 do TS e 413 do DWT. Significa dicir que entre os anos analizados na investigación, en media, o TS publicou polo menos unha materia sobre os brasileiros no Surinam a cada 2,74 días, mentres que o DWT a cada 3,53 días.

Con intención de mellor explicitar a análise dos datos recollidos nos xornais TS e DWT, elaboramos un cadro aglutinando as reportaxes dende os asuntos informados sobre os brasileiros no Surinam (Tabla 2).

Tabla 2 - Asuntos abordados e tratamento dos conteúdos sobre os brasileiros no Surinam.

ASUNTO	CONTEÚDO POSITIVO	CONTEÚDO NEGATIVO	TIMES OF SURINAME	DE WARE TIJD
Prostitución	---	56	22	34
Belenzinho	1	8	3	6
Garimpo/garimpeiros	2	215	119	98
Danos ambientais (uso de mercurio nos garimpos e deforestación)	---	180	97	83
Conflitos/problemas con grupos quilombolas e/ou indíxenas	---	51	23	28
inmigración ilegal	---	156	89	67
Prisión e asasinato	---	138	96	42
Tensión/conflicto coa minería en gran escala	---	63	42	21
Fuga de capital para o Brasil (envío de diñeiro e transporte ilegal de ouro)	---	24	13	11
carnaval e festa junina	20	2	9	13
Acordos bilaterais/visitas oficiais	27	---	18	9
Relixión ⁸	1	---	---	1
TOTAL	51	893	531	413

Elaborado por Rafael da Silva Oliveira en xaneiro de 2012 (a partir do levantamento nos sitios web dos xornais DWT e TS).

Conforme explicitado na tabla 5, 94,60% do universo analizado ten tratamento negativo ao abordar sobre os brasileiros no Surinam, representando así 893 materias publicadas. Nas reportaxes con conteúdo que presentan perspectiva positiva (ínfimos 5,40%), os asuntos “carnaval e festa junina” e “acordos bilaterais/visitas oficiais” concentran 92,16%, é dicir, 47 noticia mentres que os demais temas sumados perfazem só 4. Tales materias con discurso positivo versan, en particular: a) sobre a cultura popular brasileira e as festividades que se celebran en Belenzinho durante os meses de febreiro (carnaval) e xuño (festa junina) (DWT, 2009a) e; b) visita de políticos e diplomáticos brasileiros no Surinam, cuxos noticiarios remiten á promesas de mellora no tratamento aos brasileiros en

⁸ O asunto “relixión”, a pesar de pouco abordado - con só 1 ocorrencia (Boer, 2009), está cada vez máis presente no centro da comunidade brasileira no Surinam. O número de brasileiros desa fronte pioneira relixiosa e de evangelización nos garimpos vén ampliando progresivamente ao longo dos anos. Denominacións pentecostais, como a “Assembleia de Deus” e a “Deus é Amor”, vén ampliando a súa capilaridade a través da implantación de igrexas nos corrutelas de garimpo (Theije, 2008).

situación irregular, sobre todo atrelados á garimpagem (Zandgrond, 2008b; DWT, 2009b).

Os tres temas que máis figuran entre os con conteúdo negativo a imaxe dos brasileiros no Surinam (61,70%), son "garimpo/garimpeiros", "danos ambientais" e "inmigración ilegal". "Prisión e asasinato" que inclúen brasileiros é outro tema moi explotado negativamente polos xornais surinameses, sendo rexistradas 138 materias que totalizan 15,45% da amostraxe.

Mesmo non representando un cuantitativo tan significativo como os garimpeiros (principal foco das materias atreladas aos brasileiros no Surinam), as traballadoras sexuais tamén aparecen con frecuencia nos informativos de cuño despectivo (56 rexistros, representando 6,27%). Convén resaltar que mesmo co establecemento da diferenciación dos asuntos tratados nas distintas materias, o garimpeiro e a traballadora sexual son os personaxes que máis aparecen nas páxinas dos dous xornais, sempre cargados de imaxes estigmatizadas, hostís e depreciativas.

A pesar da comunidade brasileira non ser constituída só por garimpeiros e traballadoras sexuais, "no Surinam, os brasileiros teñen a súa imaxe asociada á garimpagem e ao sexo, sendo esas referencias para as relacións interpersoais" (Höfs, 2006: 79). Como demostrado no cuantitativo de reportaxes que conteñen discurso negativo, tal situación ten a contribución, en gran parte, da actuación dos medios de comunicación nacionais que reafirman tales preconceptos.

Theije (2010: 09) cando fala sobre a percepción dos surinameses en relación aos inmigrantes brasileiros e ás áreas de garimpagem, subliña que "a maioría dos surinameses xamais puxo os pés nun garimpo, a opinión deles sobre os brasileiros está baseada nestas observacións illadas". Tal afirmación corrobora co posicionamento de León (2011: 11) ao dicir que "os medios de comunicación forman parte das institucións de élite e ten credibilidade suficiente para que o público receptor acepte a avaliación que fan dos eventos actuais". Sendo así "os inmigrantes son máis coñecidos polo que os medios de comunicación falan deles que polo contacto directo que ten con a poboación autóctona" (León, 2011: 09-10).

Fronte ao exposto, garimpeiros e traballadoras sexuais son os principais focos dos medios de comunicación surinameses, atrelando a eses dous actores sociais a culpa de diversos problemas e mazelas enfrontados no Surinam, como, por exemplo, SIDA, criminalidade, deforestación, contaminación dos ríos polo uso indebido de mercurio nos garimpos, crise financeira, drogas, desestabilidade familiar, entre outros (Leeuwin, 2008; Orban, 2010).

Xa Belenzinho, mesmo con poucas reportaxes dirixidas directamente a ese barrio demarcado afectivamente polos brasileiros (só 9 rexistros), presenta elementos interesantes para a nosa reflexión. Dentro do recorte temporal establecido, só unha materia aborda positivamente sobre esa territorialidade emerxente. Co título "Integración de brasileiros no Surinam. Taki Taki⁹? Non, fala portugués!", subliña principalmente sobre o gran fluxo de brasileiros no chamado Belenzinho, atraendo diversos comerciantes chineses que investen cada vez máis nesa área con produtos dirixidos aos brasileiros e á garimpagem (Chang, 2008). Ademais de tratar o grande número de comercios e da forte presenza da lingua portuguesa en Belenzinho, o autor aborda sobre os estigmas que os brasileiros sofren no Surinam. Logo, rexistra a declaración de un brasileiro: "queremos fomentar máis a visita de surinameses [en Klein Belém]. O Brasil é rico en cultura, podemos facer máis que fútbol e carnaval. (...) Queremos demostrar que os brasileiros non son só garimpeiros e prostitutas" (Chang, 2008: 01).

Este artigo publicado no xornal DWT presenta un panorama sobre a importancia da comunidade brasileira no Surinam, influenciando na culinaria, na música e na moda do país a consecuencia do gran número de grupos musicais, de restaurantes e de tendas de roupa.

Con todo, a referida reportaxe é unha excepción, xa que a regra que predomina é o discurso xornalístico atrelando unha imaxe negativa á presenza brasileira no Surinam. Así, os Surinameses incorporan tales narrativas para compoñer un imaxinario preconceituoso sobre a comunidade brasileira no seu país.

Xa no que concerne o tema "carnaval e festa junina" ocorre o contrario, pois o predominio é de reportaxes que conteñan mensaxes positivas. De entre as 22 reportaxes atreladas ao tema, só dúas depreciam tales manifestacións folclóricas, atrelando estas conmemoracións a desorganización, a falta de respecto, a violencia e a prostitución (Bhikharie, 2008).

Aquelas dedicadas á abordaxe sobre a "tensión/conflicto coa minería en gran escala" (7,05% das reportaxes, é dicir, 63 rexistros entre as 893 que conteñen tratamento negativo), vólvense para reafirmación do garimpeiro (inmigrante ilegal) como problema e obstáculo para o desenvolvemento da actividade legalizada da minería en gran escala (TS, 2010b).

León (2011) argumenta que os problemas procedentes da convivencia entre autóctonos e inmigrantes é un tema que sempre interesa os medios de comunicación. A pesar de representar só 5,71% (51) do

⁹ "Taki Taki" é unha forma popular, máis íntima, para referirse ao idioma Sranantongo. Taki Taki en Sranantongo significa "falar" (Oliveira; Ribeiro, 2011: 80).

universo das reportaxes con contido negativo, o asunto "Conflitos/problemas con grupos quilombolas e/ou indíxenas" xeralmente é tratado envolto de gran repercusión na sociedade surinamesa. A existencia dun fragilizado e precario pacto social establecido entre quilombolas e garimpeiros, no transcurso da actividade aurífera, contribúe para que se produzan conflitos e posicionamentos contrarios a presenza brasileira nos seus territorios.

As reportaxes que abordan sobre o devandito tema, en especial, presentan a insatisfacción dos líderes quilombolas sobre a presenza, os costumes e as prácticas cotiás dos brasileiros. De entre os exemplos, vale rexistrar a reportaxe titulada "Manlobi quer se librar dos brasileiros" (Zandgrond, 2009), onde destaca que "os moradores [quilombolas] están moi incomodados co estilo de vida dos brasileiros" (Zandgrond, 2009). Mesmo coa existencia dun respectado pacto de convivencia entre quilombolas e garimpeiros que, a pesar de tenue, ocorre desde mediados dos anos 1980, os medios de comunicación difunden e buscan incutir a idea de que a territorialidade brasileira ameaza a territorialidade quilombola: "en breve a dirección da aldea estará integrada por brasileiros" (Zandgrond, 2009); ou que a presenza brasileira nas áreas quilombolas débese a falta de actuación máis ostensible por parte do Estado: "a autoridade tradicional [quilombola] sempre protestou contra a presenza de garimpeiros brasileiros no interior" (TS, 2010a).

Ante o exposto, destacamos cinco discursos recorrentemente reproducidos en diversas reportaxes enganches aos asuntos demostrados na tabla 2. A partir desas imaxes estereotipadas é posible comprender a dimensión dos discursos que contribúen para reforzar os preconceptos e establecer o mantemento da segregación da comunidade brasileira no Surinam.

a) As brasileiras son prostitutas: o recorrente discurso de que nos *night clubs* todas as prostitutas son brasileiras (Peneux; Chaturi, 2007) contribúe para fortalecer a equivocada asociación da muller brasileira co traballo sexual. Este proceso de exotización e sexualización exacerbada entorno da inmigrante brasileira ocasiona conseqüente inferiorización do Brasil e das brasileiras (Pontes, 2004).

b) Garimpeiros = delincuentes: imaxe amplamente difundida en medio ás reportaxes analizadas, transitando nas máis distintas temáticas. Tal estereotipo é fortalecido a partir de dous discursos: i) a través dos informativos relatando prisións, roubos e asasinatos involucrando brasileiros e; ii) a partir da criminalización da actividade garimpeira.

c) Os brasileiros viven ilegalmente no Surinam: o rótulo de "ilegais" ou "invasores" é comunmente evocado nas reportaxes sobre os

traballadores inmigrantes brasileiros. Son raros os casos en que a palabra “irregular” é utilizada para designar os inmigrantes que teñen visto en situación irregular.

d) Minería de ouro ilegal = brasileiros ilegais = enormes danos ambientais: A asociación nos discursos que contribúen na construción de imaxes estereotipadas entre minería ilegal, brasileiros ilegais e danos ambientais é recorrente nos xornais analizados. Conflitos que inclúen traballadores da minería en pequena escala e minería en grande escala, xeralmente se enfatiza a nacionalidade (garimpeiros brasileiros). Outro tema presente son os conflitos que os medios de comunicación destacan que os brasileiros invaden terras en territorios quilombolas e/ou indíxenas.

e) Os brasileiros rouban o noso ouro: o sentimento dos surinameses e o ton dos discursos se dirixen cara ao fortalecemento do estereotipo de que os brasileiros extraen e levan o ouro para o Brasil. Tal imaxinario posúe dous sentidos, a saber: i) envío de remesas de diñeiro ou transporte ilegal de ouro para o Brasil; ii) inmigración brasileira é temporal, pois o obxectivo é só acumular ouro e volver para o Brasil.

Así, as imaxes estereotipadas contribúen para a manifestación de diversas prácticas excluíntes contra os inmigrantes brasileiros, ademais de influír decisivamente no xogo e nas negociacións territoriais dese grupo que cada vez máis procura reivindicar o seu espazo dentro da sociedade surinamesa, ao mesmo tempo en que realiza a manutención dos seus lazos co Brasil. Tales asuntos serán abordados na seguinte sección.

4. Prácticas excluíntes e redes de solidariedade: algúns exemplos

Wagman (2006: 202) reflexiona que “este tipo de estereotipos negativos dominan gran parte do discurso sobre a inmigración e son un dos factores que máis influen no lugar que os inmigrantes ocupan na nosa sociedade”. A este respecto, a maioría dos brasileiros resalta nas súas declaracións unha certa sensación de desencaixe territorial xa que ante unha sociedade tan complexa e pautada na etnicización da división do traballo, os brasileiros senten o seu rexeitamento ao seren rotulados, diante das identidades colectivas surinamesas, como relegados á garimpagem e a práctica da prostitución – mesmo existindo moitos brasileiros que desempeñan outras actividades en situación regular no país (como, por exemplo, empresarios e comerciantes).

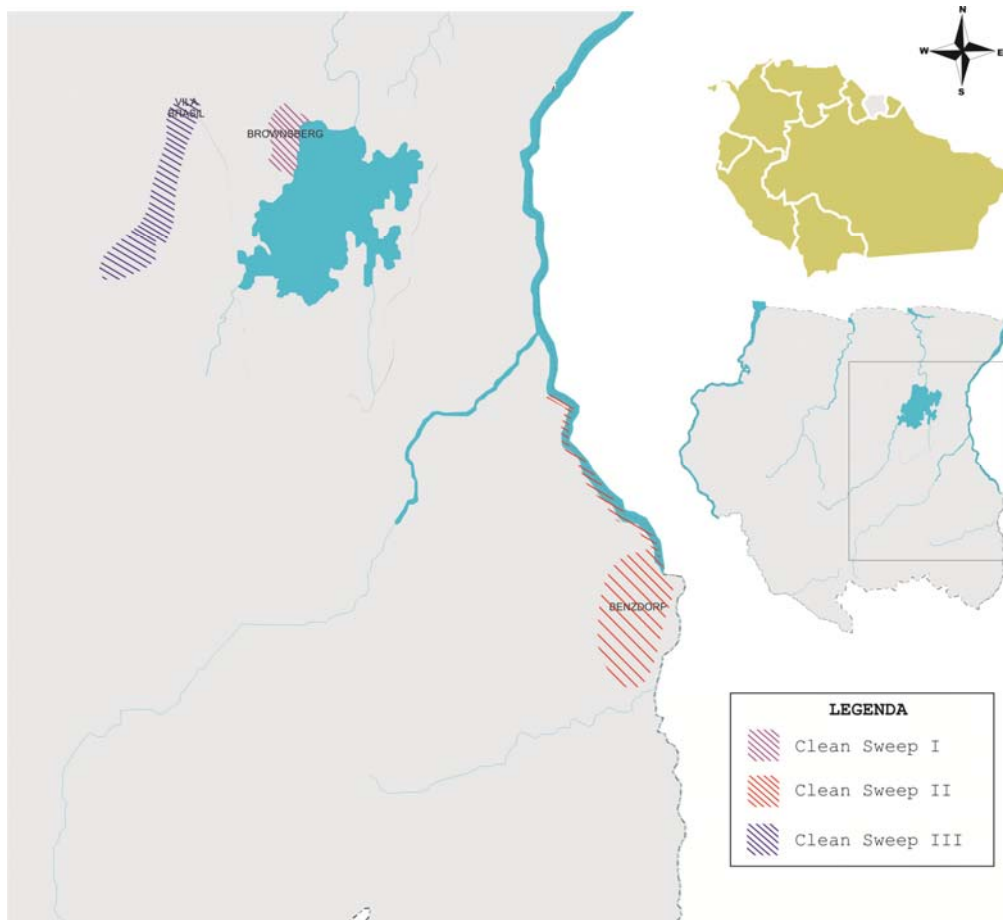
Neste sentido, a exclusión e o racismo se manifestan a través da etnicización e da división do traballo, cuxos brasileiros están coa porción estigmatizada. Tales prácticas excluíntes presentan contornos explícitos de discriminación e segregación manifestada non só no traballo, pero nos espazos onde o brasileiro sofre diversas modalidades de racismo. Esta etnicización produce territorios pechados que impoñen fronteiras de

exclusión social no propio interior da sociedade surinamesa, onde as prácticas de acceso-control, liberdade-privación, humanidade-desumanidade gañan denotacións máis contundentes (Fernandes, 1995). Tal naturalización de estigmas estereotipados que estimulan prácticas excluíntes e hostís contra a comunidade inmigrante poden ser exemplificados pola Operación Clean Sweep.

Baixo o discurso do combate as actividades ilícitas no interior do país, como o tráfico de drogas e armas na fronteira e, tamén, a extracción ilegal de ouro e madeira, o Estado surinamés (a partir da actuación do Ministerio de Xustiza e Policía, en cooperación co Ministerio de Recursos Naturais e o Ministerio de Desenvolvemento Rexional) inicia a chamada Operación Clean Sweep, en xullo de 2008.

A través da acción das forzas militares e policiais, a referida operación, que durou até febreiro de 2009, se despregou en tres etapas: i) Clean Sweep I: na vila de Brownsberg; ii) Clean Sweep II: en Benzdorp e no río Lawa; iii) Clean Sweep III: en Matawai (Figura 2).

Figura 2: Operación Clean Sweep.

Elaborado por Rafael da Silva Oliveira en febreiro de 2012.

A pesar da Operación ter como obxectivo “a acción contra os garimpos ilegais e a extracción de madeira, a forma organizada de crime e a contaminación ambiental xeneralizada” (Jagan, 2009), a cobertura da Operación Clean Sweep nos xornais locais exaltava a importancia en supervisar os garimpos e os garimpeiros para “combater a criminalidade e restablecer a lei e a xustiza” no Surinam (Zandgrond, 2008a). Logo, nos xornais os discursos volvíanse para estimular unha precipitada asociación do inmigrante brasileiro cos problemas ocorridos no interior do país.

Esta afirmación pode ser constatada na reportaxe que trata da Operación Clean Sweep II e da garimpagem na rexión, sendo a maioría formada por brasileiros: “a minería ilegal de ouro nesta área [río Lawa, no territorio quilombola Aluku] vén xunto coa prostitución, o tráfico de drogas e a violación da Lei de Minería” (Dundas, 2009).

Vale destacar que a sociedade surinamesa non considera a noción de *apanjaht*¹⁰ para a comunidade brasileira, pois non recoñece a territorialidade dese grupo como integrante da súa sociedade, mesmo cos brasileiros representando case 5% da poboación do país. A pesar do *apanjaht* ser a expresión surinamesa para comprender a súa sociedade plural, no cal procura agregar os diferentes en vez de consolidar un único discurso dedicado ao “nós surinamês”, non existindo no seu cerne o predominio dunha narrativa sobre os surinameses, pero diversas sobre os distintos grupos sociais - indíxenas, chineses, crioulos, quilombolas, indios e xavaneses (França, 2004) -, o brasileiro é sumariamente eliminado. En consecuencia, segundo a óptica de gran parte dos surinameses (e corroborada cos discursos rexistrados nos xornais do país), os brasileiros son considerados só como un grupo étnico dedicado a explotación do ouro e da prostitución, cuxo obxectivo é acumular riqueza e volver para o Brasil.

Neste sentido, a presenza maioritaria de brasileiros en situación irregular sumados a hostilidade dos surinameses, tanto nas prácticas cotiás como no discurso dos medios de comunicación, contribúen para que os brasileiros establezan estratexias de supervivencia e solidariedade, ademais de estruturarem redes co Brasil. Polo tanto, as redes sociais distanciadas poden ser entendidas como un marco referencial dese brasileiro reterritorializado, pero que vive en situación de “desencaixe territorial” no Surinam.

Outro aspecto a ser resaltado é a solidariedade étnica presentes no xogo e nas negociacións territoriais, no cal brasileiros axudan seus

¹⁰ O *apanjaht*, segundo França (2004:147), “se refire literalmente polos surinameses como o estado de equilibrio ou de balanza entre as expresións públicas de todos os grupos étnico-culturais que compoñen a sociedade surinamesa. Dese modo, o *apanjaht* supón, por un lado, o dereito e o deber de cada un dos grupos expresar publicamente, e, por outro, a outorga de valor equitativo a todas as manifestacións”.

compatriotas recentemente chegados no Surinam ofrecendo abrigo, alimentación e, até mesmo, indicación para traballar no Surinam. Ao falar sobre o asunto JPR (49 anos, empresario que vive hai máis de 14 anos no Surinam) salienta: “se os brasileiros non se axudaren os novatos que chegan sofren moito, pois se depender dos surinameses eles deixan a xente pasar fame... eles non lles gusta a xente!”

En medio ás disputas (i)materiais fortemente marcadas por imaxes estigmatizadas, os brasileiros tamén encontran nas relixións neopentecostais dirixidas por brasileiros (igrejas “na lingua portuguesa”) unha posibilidade de fortalecemento dos lazos territoriais. Tales centros relixiosos veñen ampliando as súas redes de actuación no Surinam, pois propagan a fe cristiá para a comunidade brasileira que vive e traballa no Surinam (Theije, 2008). A igrexa, ademais de volver as súas actividades para a evanxelización e conversión dos brasileiros, tamén desempeña papel importante no estreitamento dos lazos entre a comunidade brasileira no Surinam e os seus familiares no Brasil. O idioma pasa a ser un factor decisivo para o fortalecemento da territorialidade brasileira nestes espazos relixiosos neopentecostais. Como destaca Theije (2008), gran parte deses líderes espirituais non domina o holandés e, tampouco, o Sranantongo, cuxas actividades e servizos relixiosos son ministrados en portugués, atraendo así diversos brasileiros que pasan a ser membros de igrejas como “Deus é Amor” e “Assembleia de Deus” na lingua portuguesa. En medio a rede relixiosa establecida entre as igrejas matrices en Brasil (case todas oriundas de Belém do Pará) e as filiais no Surinam, os brasileiros envían correspondencia, recordos e fotografías para parentes e familiares que viven no Brasil.

Con todo, mentres eses territorios em rede producen aproximación coas redes sociais distanciadas, os brasileiros reivindicán a súa inserción e o seu lugar na cidade de Paramaribo e no Surinam. Comerciantes brasileiros e representantes dos garimpeiros buscan participar das discusións en torno da legalización dos brasileiros que traballan nos garimpos e viven en situación irregular e, tamén, a posibilidade de establecemento de empresas sen precisar recorrer a asociacións con surinameses. Entre estas accións de recoñecemento da súa participación e reivindicación dos dereitos da comunidade brasileira no Surinam destacamos a *Stichting Ontwikkeling Brazilianen in Surinam* (Fundación para o Desenvolvemento Brasileiro no Surinam - Fundación BRASUR).

A BRASUR é unha fundación creada e administrada por brasileiros, entre eles comerciantes e garimpeiros que buscan xunto ás autoridades surinamesas mecanismos para lograr regularizar a situación de brasileiros, establecer acordos de axuda e cooperación económica entre empresarios brasileiros e surinameses, alén de promover a cultura brasileira no Surinam.

Un dos exemplos da importante actuación da Fundación BRASUR, en favor dos inmigrantes brasileiros, pode ser exemplificada polo fragmento dunha reportaxe que retrata a preocupación da referida fundación en dialogar co Estado surinamês durante a Operación Clean Sweep e, sobre todo, demostrar que os inmigrantes brasileiros desexan traballar de forma regularizada no Surinam: “os garimpeiros deixaron claro que eles están dispostos a pagar impostos. José Ribeiro, representante da Fundación BRASUR, explicou que os garimpeiros están dispostos a usar métodos que respecten o medio ambiente na súa liña de traballo, dende que o goberno ofrezca as posibilidades” (TS, 2008). Sendo así, a territorialidade brasileira consubstancia non soamente a mobilización interna no cerne do seu grupo étnico, pero tamén establece reivindicacións políticas, económicas e culturais a través da aprehensión dos seus territorios e da negociación da súa inserción na sociedade surinamesa.

5. Palabras finais

A pesar de diversas accións do Estado surinamês e da imaxe estereotipada veiculada constantemente nos xornais do país, inmigrantes que saíron do Brasil, na súa maioría pola forza desterritorializadora do capitalismo, atoparon na reterritorialización en solo surinamês a posibilidade dunha vida mellor, constituíndo unha identidade e narrativa colectiva que resulta nunha etnización da nacionalidade brasileira (Höfs, 2006), tendo Belém do Pará (situada na rexión norte do Brasil) como principal referencia nacional. Esa diáspora brasileira, cuxa inseguridade e a vulnerabilidade son máis constantes no seu día a día do que o propio ouro que os atraeu ao Surinam, negocia na súa vida cotiá seu espazo (e dereitos) nese país.

Os brasileiros perciben que para seren inseridos no contexto de equilibrio étnico-cultural, establecido polo *apanjaht*, precisan dun recoñecemento dos surinameses en relación á súa importancia como grupo significativo e representativo social e economicamente. Con todo, os estigmas e as imaxes negativas fortalecidas polas medios emerxen como barreiras que son traspostas e contornadas polos brasileiros no seu día a día.

Vale resaltar que a asociación directa e perversa do garimpo coa nacionalidade brasileira, de certo modo, ofusca o tema que é máis importante nesa pauta de discusión: pensar posibles camiños para regularizar e optimizar a minería en pequena escala, así como buscar concienciar os traballadores para uso de prácticas máis sostibles. É dicir: non se debate o garimpo en si, pero buscan apuntar e crear un culpable para a actual situación da minería en pequena escala do país - o brasileiro. Logo, o brasileiro estigmatizado é só a parte máis vulnerable desa complexa relación que implica sobre todo unha cuestión de soberanía territorial, cuxos

principais implicados son o Estado e os quilombolas que disputan o control da actividade aurífera en pequena escala no país.

REFERENCIAS

ABS, Algemeen Bureau voor de Statistiek. *Landelijke resultaten volume I – demografische en sociale karakteristieken*. Paramaribo: ABS, 2005.

ABS, Algemeen Bureau voor de Statistiek. *Verkeers-en vervoers statistieken: 2000-2008*. Paramaribo: ABS, 2009.

BHIKHARIE, *Radjoe*. "Overheid moet optreden tegen ordinaire carnavalsviering" [en liña]. *Times of Suriname*, Binnenland, 2008 [ref. de 05 de febreiro de 2008]. Dispoñible en Internet: <http://www.surinametimes.com>.

BOER, Hugo den. "Portugees sprekenden evangeliseren in Albina" [en liña]. *De Ware Tijd*, Binnenland, 2009 [ref. de 12 de xaneiro de 2009]. Dispoñible en Internet: <http://www.dwtonline.com>.

CHANG, Charles. Ivo. "Integratie van Brazilianen in Suriname 'Taki taki? Nao, fale Portugues!'" [en liña]. *De Ware Tijd*, Binnenland, 2008 [ref. de 02 de agosto de 2008]. Dispoñible en Internet: <http://www.dwtonline.com>.

DUNDAS, Humphrey. "Aluku's kunnen onderdrukking niet meer aan: President om interventie gevraagd" [en liña]. *Times of Suriname*, Binnenland, 2009 [ref. de 21 de outubro de 2009]. Dispoñible en Internet: <http://www.surinametimes.com>.

DWT, De Ware Tijd. "Brazilianen in Suriname" [en liña]. *De Ware Tijd*, Binnenland, 2009a [ref. de 06 de xuño de 2009]. Dispoñible en Internet: <http://www.dwtonline.com>.

DWT, De Ware Tijd. "Kraag bespreekt bilaterale relaties met Brazilië" [en liña]. *De Ware Tijd*, Binnenland, 2009b [ref. de 15 de setembro de 2009]. Dispoñible en Internet: <http://www.dwtonline.com>.

FERNANDES, António Teixeira. "Etnização e racização no processo de exclusão social". *Sociologia - Revista da FLUP*. (Série I, Vol.5, 1995). p. 7-67.

FERNANDES, Ricardo Luiz da Silva. "Mídia e racismo: ideologias e discursos". *Revista África e Africanidades*. (Ano 3, N° 10, agosto de 2010). p.01-07.

FRANÇA, Maria Stela de Campos. *Apanjaht: a expressão da sociedade plural no Suriname*. Brasília: Programa de Programa de Posgrao en Antropoloxía Social, 2004. Tese de doutoramento presentada ao Programa de Programa de Posgrao en Antropoloxía Social da Universidade de Brasília (UnB).

HEEMSKERK, Marieke. *The Gold Marketing Chain in Suriname*. Paramaribo: World Wildlife Fund Guianas, 2010.

HÖFS, Carolina Carret. *Yu kan vertrouw mi: você pode confiar*. Brasília: Programa de Posgrao en Antropoloxía, 2006. Tese de Máster presentada ao Programa de Posgrao en Antropoloxía da Universidade de Brasília (UnB).

HOOGBERGEN, Wim e KRUIJT, Dirk. "Gold, garimpeiros and Marrons: brazilian migrants and ethnic relationships in post-war Suriname". *Caribbean Studies*. (v.32, n. 2, xullo-decembro de 2004). p. 3-44.

JAGAN, Wiedja. "Evaluatie 'clean sweep'-operaties in februari" [en liña]. *Times of Suriname*, Binnenland, 2009 [ref. de 27 de xaneiro de 2009]. Dispoñible en Internet: <http://www.surinametimes.com>.

LEEWIN, Wilfred. "Suriname verliest grip op goudsector" [en liña]. *De Ware Tijd*, Binnenland, 2008 [ref. de 21 de novembro de 2008]. Dispoñible en Internet: <http://www.dwtonline.com>.

LEÓN, Maritza Sobrados. "La inmigración como problema. Percepciones sociales y representaciones mediáticas". *Prisma Social - Revista de Ciencias Sociales*. (Nº 6, xuño de 2011). p.01-26.

MATÉS, Rosa Maria Verdugo. "Médios de comunicación e imigração: creación de imaxes estereotipadas". *Comunicación e Cidadanía*. (Nº 6, 2008). p.01-10.

MENDONÇA, Maria Luiza Martins de. "Mídia e minorias: migrações e imigrantes nos diários gratuitos de Barcelona". *Anagramas*. (Vol. 6, Nº 12, xaneiro-xuño de 2008). p. 141-156.

MRE, Ministério das Relações Exteriores. *Brasileiros no mundo: estimativas*. Brasília: MRE, 2011.

OLIVEIRA, Rafael da Silva. "Garimpeiros no Suriname: panorama histórico e atuais implicações". *Meridiano 47 (UnB)*. (v. 12, nº125, maio-xuño de 2011a). pp.53-60.

OLIVEIRA, Rafael da Silva. "As redes de brasileiras para o trabalho sexual nos garimpos da Guiana, Suriname e Venezuela". En: RIBEIRO, Miguel Angelo; OLIVEIRA, Rafael da Silva (orgs.). *Território, sexo e prazer: olhares sobre o fenômeno da prostituição na Geografia brasileira*. Rio de Janeiro: Gramma, 2011b. p.185-207.

OLIVEIRA, Rafael da Silva; RIBEIRO, José Paulo. *Wortubuku: sranantongo para brasileiros*. Brasília: Fundação Alexandre de Gusmão, 2011.

ORBAN, Gilliamo. "Vestiging Braziliaanse gouddelvers Para verontrust dorpschoofden" [en liña]. *Times of Suriname*, Binnenland, 2010 [ref. de 11 de xaneiro de 2010]. Dispoñible en Internet: <http://www.surinametimes.com>.

PENEUX, Julien; CHATURI, Asha. "Diamond is clean" [en liña]. *De Ware Tijd*, Binnenland, 2007 [ref. de 23 de xuño de 2007]. Dispoñible en Internet: <http://www.dwtonline.com>.

PONTES, Luciana. "Mulheres brasileiras na mídia Portuguesa". *Cadernos Pagu*. (Nº 23, 2004). p.229-256.

SANTOS, Milton. *Técnica, espaço e tempo: globalização e meio-técnico-científico informacional*. São Paulo: Hucitec, 1998.

SILVA, Cidia Maria Lima da; OLIVEIRA, Reginaldo Gomes de. "Vida garimpeira: garimpo de Roraima – década de 1980". En: VIEIRA, Jaci Guilherme (org.). *O Rio Branco se enche de história*. Boa Vista/RR: EdUFRR, 2008, p. 117-48.

THEIJE, Marjo de. "Ouro e Deus: sobre a relação entre prosperidade, moralidade e religião nos campos de ouro do Suriname". *Religião e Sociedade*. (vol. 28, nº 1, 2008). p. 69-83.

THEIJE, Marjo de. "Insulamento pesa contra brasileiros". *Folha de São Paulo*, Mundo, 2010 (03/01/2010). p.9.

THEIJE, Marjo de; HEEMSKERK, Marieke. "Moving frontiers in the Amazon: Brazilian small-scale gold miners in Suriname". *European Review of Latin America and Caribbean Studies*. (87, outubro de 2009). p. 5-25.

TS, Times of Suriname. "Operation Clean Sweep must be put on hold" [en liña]. *Times of Suriname*, Binnenland, 2008 [ref. de 15 de agosto de 2008]. Dispoñible en Internet: <http://www.surinametimes.com>.

TS, Times of Suriname. "Regering heeft geen oor voor signalen traditioneel gezag" [en liña]. *Times of Suriname*, Binnenland, 2010a [ref. de 12 de xaneiro de 2010]. Dispoñible en Internet: <http://www.surinametimes.com>.

TS, Times of Suriname. "Operatie Clean Sweep ad hoc en ineffectief" [en liña]. *Times of Suriname*, Binnenland, 2010b [ref. de 15 de xaneiro de 2010]. Dispoñible en Internet: <http://www.surinametimes.com>.

WAGMAN, Daniel. "Los medios de comunicación y la criminalización de los inmigrantes". En: BASTIDA, Manuel Lario (coord.). *Medios de comunicación e inmigración*. Murcia: Convivir sin racismo, 2006. p.201.214.

WIEVIORKA, Michel. *O racismo, uma introdução*. São Paulo: Perspectiva, 2007.

ZANDGROND, Fenny. "Vergunning voor Braziliaanse ondernemers te Benzdorp" [en liña]. *De Ware Tijd*, Binnenland, 2008a [ref. de 01 de setembro de 2008]. Dispoñible en Internet: <http://www.dwtonline.com>.

ZANDGROND, Fenny. "Brazilie wil stopzetting razzia's op Brazilianen" [en liña]. *De Ware Tijd*, Binnenland, 2008b [ref. de 26 de setembro de 2008]. Disponible en Internet: <http://www.dwtonline.com>.

ZANDGROND, Fenny. "Manlobi wil af van Brazilianen" [en liña]. *De Ware Tijd*, Binnenland, 2009 [ref. de 16 de xuño de 2009]. Disponible en Internet: <http://www.dwtonline.com>.